

ANADOLU TÜRKMEN AĞITLARININ YAPISI

THE STRUCTURE OF ANATOLIAN TURKMEN ELEGIES

Evrım ULUSAN ÖZTÜRKMEN*

...kırk bin yıl su altında cilalanmış çakıl taşı gibi, düz, yalın.

Yaşar Kemal

ÖZ: Ölüm ardından yakılan ağıtın sözel düzlemi, ölüm sürecinin anlatıya dönüştürülmüş şeklidir. Ağıtlar ölümün haberini verir, biçimini tasvir eder, ölüm sonrasında geride kalanların yaşamlarının yeniden dengeye kavuşması ve belirsizlik halinin son bulmasını sağlayacak yönlendirmeleri taşır. Ağıt acı, üzüntü, öfke, çaresizlik gibi duygusal tepkileri betimler. Ağıt, icraya bağlı bir türdür bu nedenle ağıtların yapısı yalnızca söz düzlemlerle sınırlanmamalıdır. Ezgilerle birlikte ağlamalar, inlemeler, çırpınmalar insan bilincinin doğanın dönüştürücülüğüne verdiği tepkiler, ses ve hareketler yoluyla somutlanır ve bir ağıt icrasında kültürel düzleme taşınır. Ağıtların ezgisi, ağıtçının ve ağıt törenine katılanların bedensel hareketleri, ağıt türünün yapısal özelliklerini değerlendirebilmek için birlikte ele alınmalıdır. Bu çalışmada yapısalci bir yaklaşımla ağıtların içeriksel, ezgisel ve eylemsel düzlemi ele alınmıştır. Anadolu Türkmen ağıtlarının düzenli ve değişmeyen bazı unsurlardan oluştuğu saptanmış; bulguların, Anadolu Türkmenlerinin toplumsal düzenindeki işlevleri tartışılmıştır. Sonuçta Türkmen ağıtlarının ölümlerle karşılaşan topluluğu karmaşadan dengeye yönlendiren bir geçiş dönemi türü olduğu ve bu nedenle ağırlıklı olarak ağıtların içeriğinin, ölümün kendisinden çok ölüm öncesi ve ölüm sonrasındaki yaşam unsurlarından oluştuğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkmen ağıtları, ağıt yapısı, ağıt ezgisi, beden folkloru, ölüm.

ABSTRACT: On a verbal level, an elegy can be regarded as the narrative form of the death process. Elegies transmit the news of death, depict manner of death and convey the guidelines for re-ordering the lives of those left behind and dissolving the ambiguity following death. They describe the emotional responses to death such as pain, sorrow, anger and despair. However, the structure of an elegy cannot be limited to its verbal layout as the elegy is a performative poetic form. In the performances of elegies, the tears, meanings, tremors, accompanying the tune, and the responses of people to the transformative capacity of nature materialise through human voice and gestures, and they are transferred onto a cultural level. In order to interpret the characteristics of this poetic form, the melody of an elegy, the physical acts of its performer and the audience should be evaluated together. In this study, the elegy is addressed as a performative poetic form and the characteristics of Anatolian Turkmen elegies are discussed. Following a structuralist approach, elegies are analysed on thematic, melodic and dramatic levels. As a conclusion, it is established that Turkmen elegies follow some consistent and continuous patterns. The function of the findings in the organisation of Anatolian Turkmenian society is discussed. The elegies are types of rites-of-passage poems which guide the mourning communities from turmoil to order; therefore, elegies mostly deal with matters of life preceding and following death, rather than the death itself.

Keywords: Anatolian Turkmen elegies, structure of elegies, dramatic and melodic levels of elegies, death

* Arş. Gör. Dr. – Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/İstanbul - evrimu@gmail.com

This article was checked by Turnitin.

Giriş

Bu çalışmanın amacı, ağıtların yapısal düzenini belirlemektir. İlk bakışta ağıtlar masal, efsane veya halk hikâyesi türlerindeki zaman, mekân, kahramanlar, eylem dizisinin sıralanışı bakımından belirli bir düzeni izleyen kurgusal türler gibi düzenli değil, dağınık bir görünüm sergiler. Bu dağınıklık, ağıtların icra bağlamının kendine özgü bazı nitelikleriyle açıklanabilir (Boratav, 1983: 455). İcra bağlamının, insani değerler (ölüye ve yaşlılara saygı) açısından araştırmacıyı derleme sürecinde sınırlandırması, yapılabildiği derlemelerin ve yazıya aktarımın sürecinin genellikle ağıtların söylendiği ritüellerden sonra yapılabilmesi, ağıt metinlerini oluşturan bölümlerin farklı kişilerce yaratılmış olmaları, metni oluşturan veya sonradan aktaran kişilerin farklı kişiler olması gibi türün yaratılma, aktarılma ve derleme süreçlerine özgü durumlar, bu dağınıklığa gerekçe olarak kabul edilebilir. Ağıtların içeriğini oluşturan çeşitli işlevlerdeki göstergelerin dağınıklığı, araştırmacıların ağıt türündeki sistemli yaratılma sürecini ve tekrarlanan anlamsal kümeleri göz ardı etmelerine sebep olmuş olabilir. Yine de herhangi bir ağıt metninin bütününde tematik bölümlerin ardı ardına sıralanışında bulamadığımız düzen, birçok ağıt metni birlikte değerlendirildiğinde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, ağıtların içerik, söylem, davranışsal ve müzikal düzlemlerinin birlikte değerlendirilmesi, ağıtı söyleyen toplumun ölüm karşısındaki tavrının birkaç yönden birden okunmasına da olanak sağlamaktadır.

Ağıt türüne dair yukarıda adı geçen düzlemlere, müstakil birçok çalışmada değinilmiştir; fakat bu yapılar, tespit edebildiğimiz kadarıyla, birlikte değerlendirilmemiştir¹. Yine ağıtlarla ilgili bazı sorunlar göz ardı edilmiş, uzun betimlemelere dayalı çalışmalardaki zengin malzeme yeterince değerlendirilip yorumlanmamıştır.

Bu çalışmanın öncelikli amacı, ağıtların yapısal düzenini belirlemek, bir diğer amacı ise Türkmenlerde ölüm olgusuna karşı üretilen toplumsal tavırların ağıtlarda ortaya çıkan içerik ve işlevlerini yorumlamaktır. Bu amaçla, Anadolu Türkmenlerinin ağıtları ele alınmıştır. Çalışma boyunca ağıtlarla ilgili çeşitli sorular oluşturulmuş ve bu sorulara dört başlık altında yanıtlar aranmıştır. “Türkmen Ağıtlarının İçerik Yapısı” başlığı altında; Ağıtçılar, ölümü bir anlatıya neden ve nasıl dönüştürür? Türkmenler ölen kişinin ardından ne söyler? Ölen kişiyi ne tür görünüşleriyle ve eylemleriyle anar? Ağıtlardaki ölüm zamanının, mekânının ve ölüme sebep olanlara dair ayrıntıların verilmesi nasıl gerekçelendirilebilir? Ağıtlarda kimler konuşur? Ölüm şekline göre ağıtlardaki söylemin değişmesi nasıl

¹ Ağıtın icra ortamında tanımlanmasının önemine dair bir çalışma, Öykü Terzioğlu tarafından yapılmış, ağıtın törensel bağlamı dikkate alınarak tanımlanması gerekliliği vurgulanmıştır, fakat çalışma teorik düzeyde kalmış, bir çözümleme denemesi yapılmamıştır (Terzioğlu, 2006: 119-122).

açıklanabilir? Ağıtlardaki sözel betimlemeler nelerdir? Topluluğun bir üyesinin eksikliğiyle sürececek olan yeni düzene dair nasıl çözümler üretilir? sorularına yanıtlar aranmıştır. “Ağıtların Ezgisel Yapısı” bölümünde, ağıtlarda dışa vurulan duygular müziğin ifade araçları üzerinden incelenmiştir. “Ağıt İcrasında Beden” bölümünde, ağıt yakanların ve ağıt icrasına katılanların bedenlerini ağıt töresine uygun olarak şekillendirme biçimleri ve bunların gerekçeleri üzerinde durulmuş; beden hareketlerinin ağıtların sözel ve ezgisel boyutunu tamamlayıcı yönleri incelenmiştir.

Yöntem

İcra ve işlevinden hareketle ağıtlar, söylendikleri anda toplumsal birçok işlevi yerine getirirler. Sitemler, beddualar, talepler, intikam istekleri ve serzenişler ağıt yakanın dilinden o bağlamda bulunan muhataplara ağıtlar yoluyla duyurulur. Ölüm teması halk anlatılarının birçoğunda konu edilir, bu çalışmada görülmüştür ki icra ortamı ve toplumsal bağlam dikkate alındığında ölüm konusu ağıtlarda diğer türlerden farklı işlevler sunar².

Çalışmada incelenen ağıtlar, Anadolu Türkmenlerinin ağıtlarıdır. Özellikle, Çukurova, Orta Toroslar, Kayseri ve köylerinden yapılmış çeşitli alan araştırmalarından elde edilen ve yayımlanan metinler üzerinde çalışılmıştır³. Türkmen ağıtların içeriğine dair çözümlenmelerde farklı araştırmacıların aynı bölgelerde çalışmış olmaları ve derlenmiş malzemenin nitelik ve nicelik dolayısıyla zenginliği sayesinde zorluk yaşanmamıştır. Fakat bu durum icra niteliklerine dayanan çözümlenmelerde değişmiş ve araştırmacının eksik bir yönü ortaya çıkmıştır. Çalışma sürecinde internet ortamından izlediğimiz birkaç ağıt icrası hariç ağıt ritüeli gözlemleyememiş olmamızdan dolayı önceki araştırmacıların icra töresi hakkındaki izlenimlerine bağlı kalmamız gerekmiştir. Bu eksiklik, ağıtın ezgisel ve beden hareketlerine dayanan icra nitelikleri ile ilgili değerlendirmelerimizi sınırlandırmıştır.

Çalışmada Türkmen ağıtlarına çoklu bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. İlki, yapısalcılıktır. Türkmen ağıt metinlerinde değişmeyen içerikler, söylemsel kalıplar belirlenmiştir. Bu unsurları belirleme ve kümeleştirmede,

² Muhan Bali, “Ağıtlar” adlı eserinde ağıtların içerdiği konuları şöyle belirler; ölüm, ölüme ilişkili kavramlar (ecel, kefen, salaca, kabir, Azrail); ağıtlarda geçen kişiler ve bu kişilerin özellikleri, ölüm şekli, yer ve zamanı; inançlar (kader, çaresizlik, istek, isyan, pişmanlık, vasiyet vb.); tabiatüstü güçler, gelenek ve görenekler; dinî unsurlar; doktor; çevre; eşya; hayvanlar ağıtların içeriğine dair yaptığı sınıflandırmada “inanç temeli” adlı başlığın altında “inanç” ile ne kastettiğini tam olarak açıklamamıştır. Dolayısıyla “vasiyet” ve “kader” gibi farklı değerlendirme alanlarında incelenmesi gereken kavramları aynı kümede değerlendirmiştir (1997: 228-246). Ağıtların içerik özelliklerine dair daha fazla bilgi için bkz. (Elçin, 1990: 1; Boratav, 1994: 198; Görkem, 2001:10). Erdoğan Altınkaynak’ın ağıtı bir “töre ve tören” şiri olarak ele alan çalışması, ağıtların icraya ilişkin niteliklerini içermesi bakımından önemlidir (1997: 194).

³ Çalışmada değerlendirdiğimiz metinler için şu kaynaklardan yararlanılmıştır: (Altınkaynak, 1997; Görkem, 2001; Kemal, 1993; Özdemir, 2001).

Lauri Honko'nun ağıtlar üzerine yaptığı içerik analizi yöntemi izlenmiştir. Honko, Tver-Karelian bölgesinden, 1958-1976 yılları arasındaki belirli zaman aralıklarıyla derlediği ağıt metinlerinden ikisini seçmiş ve farklı kadınlardan derlenen iki ağıttaki sabit içerik unsurları üzerinde yoğunlaşmıştır. Sonuçta, ağıtçıların stilleri ve kelime kullanımlarındaki küçük farklılaşmalar bir yana ağıt içeriklerinin değişmeyen duygu, eylem ve konulardan oluştuğunu belirlemiştir (Honko: 73-80). Honko, ilgili makalesinde Kardian bölgesi ağıtlarının içerik yapısını ortaya koymuş, fakat bu yapıyı oluşturan unsurların toplumsal yaşamdaki karşılıkları üzerine herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.

Ağıtların içerik yapısı belirlendikten sonra, elde edilen yapısal unsurların toplumsal alandaki karşılıkları değerlendirilirken yorumlayıcı bir tutum izlenmiştir. Değerlendirmeler "iyi ölüm" ve "kötü ölüm" genel karşıtlığından hareketle yapılmıştır. Allan Kellehear, insanlık tarihinin farklı çağlarında toplumların ölüm olgusu karşısında geliştirdikleri tepkileri incelediği çalışmasında ölüm sürecinin toplumsallaşma şekillerine yer verir. İnsanlık tarihinin her döneminde ölümün, "iyi bir ölüm" olması arzulanmış ve bunun için bazı ritüeller ve ritüel dışı toplumsal hareketler takip edilmiştir. Kellehear, tarih boyunca hastalık süreçleri, ölme şekilleri, ölüm ritüelleri, gömme törenleri gibi geniş bir konu çeşitliliğinde ölüm olgusunun izlerini sürmüştür; ölümü "iyi" ve "kötü" karşıtlığında değerlendirilmiştir (Kellehear, 2012: 137-162). Kellehear'ın ölüm olgusunu değerlendirirken başvurduğu bu karşıtlığı ele almada yararlandığı göstergeler, bu çalışmada yol gösterici olmuştur. Kellehear'a göre iyi bir ölüm, ölen kişinin yaşadığı süre boyunca toplumsal olarak desteklenen asgari eylemleri gerçekleştirebilmiş oluşuna, ölümün kabul edilebilir bir gerekçeye dayandırılmasına, vasiyet gibi ölüm sonrası etkileyecek dönüşümlerin tamamlanabilmesine bağlıdır. Bu nedenle iyi ölüm, ölen kişinin iyi bir yaşam sürdüğünün göstergesi olarak kurgulanırken, aynı zamanda toplumsal alana sağladığı katkılar doğrultusunda geride kalanların yaşamlarının iyileşmesine ve yeniden dengeye kavuşmasına katkı sağlar. İyi ve kötü ölüm karşıtlığı, ağıt içeriğini oluşturan çok sayıda konunun birbiriyle olan bağlantısını belirlerken ve ağıtların söylem düzeylerindeki farklılaşmaları açıklarken yol gösterici olmuştur. Türkmen ağıtlarının, toplumsal olarak iyi kabul edilen değerlerin kalıcılığını ve aktarılmasını sağlamak; kötü olarak olumsuzlanan değerlerin de iyiye dönüştürülüp iyi olarak hatırlanması çabasıyla oluşturulduğu görülmüştür.

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde Türkmen ağıtlarının ezgisel nitelikleri ve davranışa/eyleme dönük nitelikleri ele alınmıştır. İcra odaklı bir bakış açısıyla ele alınan bu konular için saha araştırması yapılamadığından, öncelikle daha önceden saha çalışması yapan araştırmacıların ağıt icrasıyla ilgili bilgilerinden faydalanılmıştır. Ek olarak internet ortamından ulaşılabildiğimiz ağıt törenlerinden biri gözlemlenmiş ve

bu icrada ağıt yakan kişinin ağıtının ezgisi ile ağıtçının beden hareketleri yorumlanmıştır.

1. Türkmen Ağıtlarının İçerik Yapısı

Ölüm bir geçiş dönemidir ve diğer geçiş dönemleri gibi ayrılma, eşik ve bütünleşme evrelerinden oluşur. Ağıtlarda ayrılma süreci, ölümün şeklidir; eşik evresi yeniden kurulacak düzene ilişkin planlamaları içerir; bütünleşme ise yeniden kurulan toplumsal dengeye işaret eder. Türkmen ağıtlarında ölen kişinin bedensel tasvirleri olumlanan, övülen, idealize edilen bir beden ile acılı/parçalanmış bir bedendir. Ölen kişinin kişilik özellikleri ise yine idealize edilmiş toplumsal bir benlik kurgusu üzerinden gerçekleştirilir. Övülen erkek/kadın, hünerli, becerikli, cesur, statü sahibi olmasının yanında huzurludur ve ağıt yaşayanların dilinden aktarılır. Ölüm şekli, ağıtların içeriğini doğrudan etkiler. İyi ölümlerde ölen kişinin bedensel özellikleri ve toplumsal benliği yeniden kurgulanır ve sonrasında hatırlanmak üzere hafızalara yerleştirilir. Kötü ölümlerde ise ölümden sonra oluşun toplumsal dengenin sağlanması için ölüm anıyla ilgili ayrıntılar, vasiyetler, ölen kişinin talepleri metin içeriğinde ön plana çıkarken huzursuz ölü ağıt metni içinde sıklıkla dile gelir.

1.1. Ölen Kişinin Tanıtılması

Ağıtlarda, ölen kişinin ardından kişinin bedensel yönleri, davranışları, statü durumu ve yaşarken gerçekleştirdiği davranışları olumlanarak aktarılır. Ölülerin tanıtılmasında kalıplaştırma göze çarpmaktadır. Bedeni olumlayan görsel kalıplarla, ölen kişileri tekrarlayan eylemlerle, en mutlu, en başarılı halleriyle tasvir etmede kişisel değil toplumsal bir benlik tasviri ön plana çıkar. Benlik, bir bireysel ben bir de “toplumsal ben”i içerir. “Bireysel ben”, kişinin olduğunu düşündüğü Őeyi oluşturan özel ve içsel duygu, düşünce, değer ve hatıraların bütünüdür. “Toplumsal ben” ise kişinin, diğerlerinin gözünde hayal ettiklerinin bir parçasıdır. Ölümde bu iki benlikten en az birisi hayatta kalmaya ve yaşamaya devam eder (Kellehear, 2012: 47). Türkmen toplumunda ağıtların içeriğinden hareketle ölen kişinin toplumsal benliğinin yaşatılmaya devam ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Yaşarken hangi eylemleri gerçekleştirirse gerekleştirsün ağıt, ölen kişiyi iyi bir toplumsal benlik kurgusuyla yeniden yaratır. Öldükten sonra da kişi, topluluğun bir üyesi, temsilcisi olmayı sürdürür. İyi bir insan topluluğun bir üyesi olarak topluluğu meşrulaştırır; ölümünden sonraki toplumsal benliği iyi bir yaşam sürmüş, iyi giyinmiş, iyi eylemler gerçekleştirmiş olarak kurgulanan bir “Türkmen”in, ait olduğu topluluğun dengesine olan katkısı o öldükten sonra da devam eder. Yaşar Kemal’in Kahramanmaraşlı iki ağıtçı üzerinden verdiği bilgi, ölen kişinin toplumsal benliğinin yeniden kurgulanmasında ağıtçıların/ağıtların işlevini göstermesi açısından dikkate değerdir: “...Bu iki kız kardeşin ailesi Torosların soylularındandı. Dağlarda, ovada ağıtılıktta büyük ünleri vardı. Onlar hangi ölüye ağıt yakmaya

gitmişlerse o ölü sağlığındakinden de çok değer kazanıyor, saygınlığıydı.” (Kemal, 1993: 11).

Toplumsal benliğin idealize edilme durumu, yalnızca topluluğu bir arada tutan bağların olumlanmasına hizmet etmez, inanç boyutundan yaklaşıldığında ölen kişinin atalaştırılması, aşkın güçleriyle yaşayanların yaşamlarını iyi veya kötü yönden etkileyeceği inancı ve ölümün bulaşıcı olduğuna dair çekinceler de ölen kişinin benliğinin olumlanmasında etkilidir (Örnek, 1971: 38-40). Ölü ardından onun hakkında olumlu sözler söylenmelidir ve yaşam ve canlılığa dair söz ve eylemler sınırlandırılmalıdır. Henüz ölen bir kişinin ruhu, öldükten sonra yerleşeceği yere ulaşana kadar eski yaşamına geri dönmek isteyebilir (Çoruhlu, 2004: 250). Ölünün ruhunun geri dönmemesi için gösterilen çabalardan biri, onu olumlu niteliklerle donatarak kızdırmamak ve böylelikle yaşamdan uzak tutmaktır.

İyi bir ölüm süreci, topluluğun da iyi olduğunun göstergesidir. Türkmen ağıtlarındaki bu tavrın evrensel olduğu söylenebilir. Birçok kültürde, ölenin ardından güzel sözler söylenir, örneğin bazı Batı toplumlarında ölü güzel giysiler içinde defnedilir. Bu nitelikler ölen kişinin toplumsal benliği üzerinden ağıtlarda derlenip toplanır, özetlenir ve tekrarlanarak ölen kişinin varlığı sürekli kılınır. Türkmen ağıtlarında iyi görünümün temsili, ölen kişinin yaşarken sahip olduğu idealize edilmiş bedeni ve eylemleri üzerinden sağlanır; peki olumlanan görünüm ve benlik nasıldır? Ata iyi binen, tarladaki işleri özenle yapan, hayvan sürülerini otlatan, özel bir saati olan, yöneticilerle, hali vakti yerinde olan zenginlerle zaman geçiren, düşmanlarına karşı cesur tavırlar sergileyen -hatta gerekirse onlara balta çeken- (Özdemir, 1994: 134) birçok kişiyi misafir olarak ağırlayan, cesur, güzel, okuma-yazma bilen toplumsal benlikler. Bu toplumsal benliklerin beden tasvirlerinde ve eylemlerinde tekrarlar ve kalıplaştırmalar görülür. İsmail Görkem, ağıtlarda erkek ve kadınları niteleyen sıfatlar başta olmak üzere erkek ve kadınların giyim kuşamından söz ederken incelediği yüzden fazla ağıtta sürekli tekrar eden sıfatlar ve giyim-kuşam nesnelere tespit eder (Görkem, 2001:162-163). Onlarca ve farklı şekillerde ölmüş kişinin anlatılmasına rağmen, ağıtların ölen kişileri sınırlı sayıda kalıpla tasvir ettiği görülmektedir. Ağıtlarda erkekler yiğit, güzel ve mert iken kadınlar; güzel, becerikli ve bakımlıdır (Altınkaynak, 1997: 237).

Bu noktada ağıtlardaki karakterlerin kişisel ve gerçekçi yönleri yok mudur? İlhan Başgöz (1986: 246-247) ve Yaşar Kemal (2004: 76-80), özellikle ağıt yakma geleneğinin canlı kaldığı bölgelerde, ağıtlarda yer alan günlük yaşam kesitlerine, kasaba, köy görünümüne gerçekçi bir şekilde yer verildiğine dikkat çekmişlerdir; aile içindeki geçimsizlikler ve çekişmeler, tamamlanmamış düğün hazırlıkları, yüzüstü kalmış harman, ödenecek borçlar, vb. (Boratav, 1983: 447). Ölen kişinin yaşadığı dönemdeki görünümü, kişilik özellikleri, başından geçen olaylar ile ölümünden sonraki gerçekçi yaşam kesitleri; buna karşılık idealize edilmiş bir benlik, beden ve

eylemler. Ağıtlarda tüm bu unsurların çelişki oluşturmıyacak şekilde bir arada işlendiği görölmektedir. Topluluk bireylerini birbirine bağlayan ve topluluğun bir üyesi olarak hissetmelerini sağlayan unsurlardan biri ortak anıları olduğunu var saymalarıdır. Geçmiş dair imgeler, olaylar, hatıralar bir araya getirilip herhangi bir toplumsal bağlamda konu edildiğinde o sırada var olan toplumsal düzeni de meşru gösterir (Connerton, 1999: 10). Ölen kişi hakkında ortak anılara sahip olma ağıtlardaki gerçekçi kişisel betimlemelerin önemli bir işlevini açıklar; gerçek yaşam kesitleri, ağıt icrasına katılanları olaylara aşinalık bakımından birbirine bağlar. Ölen kişinin bedeni ve kişiliği ile ilgili kurgusal yönler ise topluluğu “terk etmiş” kişinin yeniden inş edilmesi, idealize edilerek toplum tarafından onaylanmış yeni bir kişiliğe dönüştürölmesi ve toplumsal hafızada bu haliyle yer etmesini sağlamaktadır. Türkmen ağıtları, ölenin bu dünyadaki yaşamı terk ettikten sonra ulaşacağı yer ile ilgilenmez, asıl sorun ölen kişinin geride kalanların hafızalarında nasıl yer edeceğidir.

Ölen kişinin idealize edilmiş toplumsal benliği yanında üzerinde durulması gereken son bir konu, ölen kişinin korkunç beden tasvirleridir. Bu durum özellikle beklenmedik ve kötü kabul edilen ölüm şekillerindeki betimlemelerde ortaya çıkar. İnsana özgü bedensel bütünlüğünü kaybetmiş bir ölü, insan olma halinden uzaklaşmış kabul edilir ve tam bir insan olarak ölebilmek şansını kaybeder. Ağıtlarda, kötü bir ölüm şekli yaşıyan kişinin dış görünümü ile ilgili ayrıntılı tasvirlerin yer alması, bu konunun toplumsal olarak ne kadar önemsendiğini göstermektedir. Türkmen ağıtları özelinde, savaştaki kan ve şiddet dolu toplu ölüm sahneleri, kurşunların bedeni parçalaması, gözlerin karıncalar veya kargalar tarafından oyulması, ölünlün bedeninin kuzgunlar veya kurtlar tarafından parçalanması, demirle dağlanma, çalgılarla yüzölme, tellerle boğulma gibi işkence sahneleri, boğulurken dilin dişleri kesmesi, bedenin çeşitli yerlerinden veya tabuttan kanın akması gibi birçok örnek vardır (Özdemir, 1994: 44, 31, 59, 61, 79, 172). Yaşıyanların acılarını daha da ağırlaştıracağı düşünöldüğünde tekrarlanan bu imgelere ağıtlarda neden yer verildiği sorunu açıklanmaya muhtaçtır. Her ölüm, ölen kişinin ruhunun huzur bulamaması ve yaşıyanları tehdit etmesi yönünden yaşıyanlarda tedirginlik yaratır. Ölen kişilerin, geride kalanların gerçekleştirdikleri çeşitli ritüeller tamamlanmadan öte dünyaya göcemeyeceğine inanılır. Eşik döneminde topluluk üyeleri, kendilerini ölümün bulaşıcı etkilerinden korumak isterler ve bu nedenle ölünlün ruhunu acı çektiklerine inandırmak zorundadırlar. Ölümünden korunma isteği, yaşıyan acının güçlü göstergelerle sunulması yükümlölüğünü de beraberinde getirebilir. Boğulan bir genç kızın sarı saçları nehrin sularında dalgalanırken ölümün onu erken seçmesinden duyulan üzüntü, acı, isyan ve tedirginlik, ancak acının özel ve eylemsel olarak ne kadar derin hissedildiğini göstermekle mümkün olabilir. Ağıtlarda sıklıkla yer alan ifadeler olan “kurbanın olaydım” ya da “senin yerine ben ölseydim” serzenişleri, ruhu yaşıyanların dünyasını terk etmeye çağıran ikna çabaları olarak da yorumlanabilir.

Ölümün kötü sahnelerinin ağıtlarda yer almasının diğer bir açıklaması için, bu sahnelerin yer aldığı ağıtlarda öne çıktığını belirlediğimiz başka bir temayı ele almak gerekmektedir; bu tema, “intikam”dır. Eğer birinin ölümünden dolayı başka bir kişi veya kişiler sorumlu tutuluyor, suçlanıyorsa bu ölümün her yönüyle hatırlanması gerekmektedir. Çünkü kötü ölümler, ancak karşı taraftan/suçlananlardan birinin canının alınmasıyla ya da karşı tarafın bir bedel ödemesiyle topluluk için sonuca ulaşmış kabul edilir. Artun Ünsal, Anadolu’da kan davalarını incelediği çalışmasında, kan davalarının sürdürülmesinin önemli sebeplerinden birinin “günlük sızlanmalar”ıyla düşmana duyulan kini sürekli besleyen kadınlar olduğuna dikkat çekmiştir (Ünsal, 2003:118). Ortalıkta “sızlanarak” dolaşan kadınların dilinden dökülen sözlerde ağıtların da yer aldığını pekâlâ düşünebiliriz. Ölen kişinin intikamının alınması için ölümün duygusal etkilerinin diri tutulması gereklidir. Bu duyguları beslemek adına, ölen kişinin bedensel bozulma sonucunda insanlıktan uzaklaşan hallerini tekrar ve tekrar hatırlatmak etkili bir yöntemdir. Kan davası veya şüpheli ölümlerden sonra eğer aileler arasında ortaya çıkabilecek kan davalarının diriltilmemesi gerekiyorsa ağıtların “susması” gerekmektedir. Altınkaynak, Kayseri Türkmenleri arasında gerçekleştirdiği saha araştırmaları sırasında şüpheli ölümleri anlatan ağıtların bazılarının hiç söylenmediğini bazı ağıtların ise belirli bölümlerinin kaynak kişiden gizlendiğini belirtmiştir. Ağıt söyleyicileri “olayları daha fazla karıştırmamak” için bu ağıtların söylenmemesi gerektiğini belirtmişlerdir (1997: 30). Ağıtlarda yer alan bu tür tablolar bu yönüyle ölüm şeklinin kötü olduğunu hatırlatırken karşıtı olarak iyi bir ölümün nasıl olması gerektiği bilgisini de taşır. Bu anlamda toplumsal yaşamın son geçiş dönemi olan ölümün yine toplum tarafından kabul edilebilir şekilleri, kabul edilemez örnekler üzerinden sunulmuş olur.

1.2. Ölüm Anının Betimlenmesi

Ölüm anının betimlenmesinde üzerinde durmamız gereken önemli bir unsur, “eşiksellik”tir. Van Gennep, tüm kültürlerde varlığı tespit edilebilen temel geçiş dönemlerini (genel olarak doğum, evlenme ve ölüm), üç süreçte özetler. Bunlar; ayrılma, eşiksellik ve bütünleşme süreçleridir. Birinci aşamada kişiler toplumdan uzaklaşır. Uzaklaşma, kişinin daha önce bir parçası olduğu bir dizi kültürel durumdan kopmasıdır. Ölüm bağlamında düşünüldüğünde uzaklaşma durumu bedensel olarak geçici değil, kalıcı bir dönemdir. Eşik aşamasında ritüelin öznesinin durumu belirsizdir. Geçmişin ya da geleceğin bazı eylemlerinden sorumlu tutulduğu ya da hiçbir şeyden sorumlu tutulmadığı kültürel bir bölgeden geçer. Son aşamada ise statüsü değişen geçiş dönemi öznesinin toplumla yeniden bütünleşmesi söz konusudur (Turner, 2018: 95-96). Bütünleşme, ölen kişinin bedensel olarak ayrılmasının topluluk tarafından kabul edildiği, ruhunun rahat ettirilmesi için yapılması gerekenlerin yapıldığı ve ölen kişinin yeniden kurgulanan, idealize edilmiş toplumsal benliğinin oluşturulup aktarılmaya başlandığı süreçtir.

Türkmen ağıtlarında eşik sürecinin niteliği, ölümün yani ayrılmanın şekline göre içerik kazanır. Ayrılma/ölüm şeklinin toplum vicdanında kabul edilebilirliğine göre ağıtlardaki anlatıcıların ve vasiyet bölümlerinin değiştiği görülmüştür. “İyi ölüm, iyi yaşamları ve toplumsal ilişkilerin göstergesiye kötü ölümler de bu ilişkilerin küçük düşürüldüğünün ve bozulduğunun göstergesidir. Kötü ölümler, borç ve zorunlulukların halledilmesine fırsat vermez, kişiye toplumsal ve kişisel işlerini düzene koyacak kontrol gücünü vermez. Kötü ölümler düzensizliği ortaya çıkarır.” (Kellehear, 2007: 148). Kötü bir ölümden, topluluk gücü eline alarak ağıtlar aracılığıyla düzensizliği yeniden düzene kavuşturmaya çalışır, geçiş döneminin bütünleşme süreci yarım kalmış işlerin tamamlanmasına bağlıdır. Öncelikle ölümün nasıl gerçekleştiğiyle ilgili şüphe ve boşluk kalmamalıdır. Bu nedenle bir kişi pusu kurularak öldürüldüyse eğer, kimin, nerede, hangi araçlarla, ne amaçla öldürdüğü gibi bilgiler Türkmen ağıtlarında geniş yer bulur.⁴ İnceleyebildiğimiz Türkmen ağıtlarında, kötü ölüm, gençlerin ölümü, aile içinde biri tarafından öldürülme, kanser veya verem gibi bir hastalıktan ölme, yalnızken ölme, ihanet sonucu ölme, ani bir kazada ölme gibi ölüm şekilleri Türkmenler için kötü ölümler olarak yorumlanmış ve ağıtlarda ölüm şekli zaman ve mekân ayrıntılarıyla, ölüme sebep olanları da işaret edecek şekilde aktarılmıştır. Aşağıdaki ağıt metinlerinde görüldüğü gibi birçok Türkmen ağıtında ölen kişi, nasıl öldüğünü/öldürüldüğünü, ölümünde yanında kimlerin bulunduğunu, ölümünden sorumlu tuttuğu kişileri bildirir.

Varmam pınarın başına
Gülyağı sürmem kaşıma
Ben bu yaradan ölürsem
Ceza vermen kardeşime
(Özdemir, 1994: 156)

Karacaören başında
Silahım kaldı taşında
Gökçek bize plan etti
Yeğenlerim sağ paşinde
(Özdemir, 1994: 192)

Kanser derler bilmezdim
Ankara’dan hiç gelmezdim
Kardeşlerim yoklasaydı
Ben bu dertten ölmezdim
(Özdemir, 1994: 362)

Arabayı hızlı sürme
Yavaş be kardeşim yavaş
Bunu yakan kim derlerse
Hello’nun oğlu Çavuş
(Özdemir, 2001: 167)

⁴ Türk kültür tarihinin farklı dönemlerine ait metinlerde ölümlerin kendi dillerinden ölümlerini, ölüm öncesi ve sonrası dönemdeki hallerini anlattıkları görülmektedir. Köktürk yazıtlarından Bamsı Beyrek Hikâyesi’ne Yunus Emre’ye, XVI. yüzyıldan kalma Turgut Bey ağıtına kadar geniş bir tarihsel dönem aralığından seçtiği metinlerde ölümler kendi ölümlerinin anlatıcılarıdır (Bali,1997:20-36). Türk kültüründe daha eski dönemlerinde ve coğrafyalarında da ölünün konuşulduğu metinler mevcuttur. Yenisey bölgesinden gelen ve Kırgızlara ait olduğu düşünülen mezar taşlarında da ölü konuşulur. Bu mezar taşlarında ölünün vasiyetleri, yaşadığı dönemdeki mutlu olduğu ve ölümünden duyduğu üzüntü ve yakınmalara dair içerikler tespit edilmiştir (Roux,1999: 63-65).

Konuşan ölümlerle ilgili Türkmen ağıtlarında bir unsur göze çarpmaktadır. Türkmenlerde askerde ölenlerle ilgili ağıtlarda, eğer metin Çanakkale veya Yemen türkülerindeki gibi ağıttan türküye bir türsel dönüşüme uğramadıysa genelde ölümler konuşmamaktadır. Bu durum Türkmenlerin askerde ölmenin ölümün iyi bir şekli olduğunu düşündüklerini gösterir. İncelediğimiz birçok ağıt metninden yalnızca ikisinde asker iken ölenler konuşmaktadır, birinde onbaşı yanlışlıkla silahını ateşleyip askerini vurmuş, diğerinde ise yüzbaşı güreş tuttuğu askere yenilmeyi hazmedememiş ve askerini öldürmüştür (Özdemir, 1994: 65).

Ölüm anının betimlendiği içerik kümesinde, önemli unsurlardan biri, ölüm mekânıdır. Ölen kişinin nasıl öldüğü kadar nerede öldüğü de önemsenmiş ve metinlerde yer bulmuştur.

1.3. Duyguların Sözel Betimlemesi

Ağıtlarda ölümden kaynaklanan düşünce ve duygular; sözel, eylemsel ve ezgisel araçlarla ifade edilir. Ağıtların sözel boyutu acının, üzüntünün, öfkenin ve serzenişlerin halk şiirinin diğer ölçülü türlerindeki gibi kalıp ifadeler, benzetmeler gibi anlamsal birimlerden oluşur. Dörtlüklerden kurulmuş bir ağıt metninde, dört dizede tek bir konu aktarılabilmesi gibi anlamsal açıdan ilişkili dize gruplamaları da yer alabilir. Birinci dizeden dördüncü dizeye kadar küçük bir anlatı vardır. Çift parçalı ağıt dörtlüklerinde ise dizeler arasında anlamsal ilişkiler vardır ve bu ilişkiler görebildiğimiz kadarıyla mani dörtlüklerindeki anlam ilişkilerinden çok daha güçlüdür.

İsmail Görkem'in aktardığına göre, Şinasi Tekin İslamiyet öncesi Uygur şiirlerini incelerken, ikili yapının Türk şiirinin temel üslup özelliklerinden birinin; "muavazilik/sentaktik paralelizm" olduğunu savunmuştur. Buna göre herhangi bir şiirde dörtlüklerdeki dizeleri anlamsal olarak birbirini tamamlayan veya birbirine karşıt ilişkiler kuran birimler olarak düşünmek gerekmektedir. Tekin gibi Ömer Faruk Akün de halk şiirinde duygu ve düşüncelerin önce dış dünyadan alınan örneklerle sunulduğunu sonraki dizelerde insani ruh hallerine geçiş olduğunu belirtir (2001: 107). Bu araştırmacıların tespitlerinden sonra halk şiirindeki bu çift parçalılık ve anlam ilişkileri üzerine psikanalitik, karşılaştırmalı ve çözümleyici/sınıflandırıcı çalışmalar yapılmıştır. Maniler üzerine yoğunlaşan bu çalışmalarından çıkan sonuçlar, ağıtların anlamsal düzenlenişini açıklayıcı yapısal ilkeler sunmaktadır (Karabaş, 1999; Öztürkmen 2010; Yolcu, 2012).

Manilerin ilk dizeleri dış dünya ve ölen kişinin yaşamıyla ilgili mekân tasvirleri, yaşam kesitleri veya ölümüyle ilişkilidir. Mehmet Ali Yolcu, manilerdeki bu tür anlam ilişkilerini "olayla ilgili unsurlar" başlığı altında değerlendirirken bu ilişki, ağıtların birçoğunda göze çarpmaktadır.

Gülveren'in kayaları
Dipi vurmuş vızılıyor
Yolda kalmış Çapar Ali'm
Anası çok özülüyor
(Altınkaynak, 1997: 548)

Alman'dan tabut yürüdü
Dağları duman bürüdü
Yalnız değilim ana
Emmim uşağa varıdı
(Altınkaynak, 1997: 559)

Bazı doğal olaylarla insani duygular arasında benzetme ilişkisi kurulan örnekler vardır;

Aşıt gelen kör pınarım
Yanıyorum yanıyorum
Gökte bulut dönüyorum
(Özdemir, 1994: 147)

...
Karadeniz dalgalandı
Gene gönlüm ıvgalandı
(Özdemir, 1994: 152)

Bu tasvirlerde ilk dizelerde ağıtçının ruh durumunu destekleyen doğal betimlemeler yer almaktadır, son dizelerde ise ağıtçı kendi duygusal durumunu veya ölen kişinin niteliklerini sıralamaktadır. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi ağıtçı icra sırasında orada olanlara seslenmektedir.

Çağıl çağıl öten kazlar
Ben söyleyim dinlen kızlar
Halil doruya binmiş de
Göçünün önünü gözler
(Özdemir, 1994: 88)

Ağıt öyle mi yahılır
Getirin ganmı bohçayı
Ayağı güdümsüz geldi
Çağırın gelin Hatça'yı
(Altınkaynak, 1997: 591)

1.4. Geride Kalanların Durumu

Türkmen ağıtlarını söyleyenler ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılıkla geçinir. Ağıtlarda zaman zaman yarı göçebe yaşam tarzının da izleri görülmektedir. Türkmenler için iyi bir ölüm, topluluk bireylerine özellikle miras konusunda hazırlanma fırsatı tanıyan aşamalı bir süreç gerektirir. Ölümden sonra aile servetinin, rollerin ve malların devredilmesi topluluğun ekonomik düzenini sürdürebilmesi için önemlidir. "Hayatta kalanlar için miras alınacak üç temel şey; maddesel şeyler (eşya, toprak, para, ekipman), toplumsal mülkiyetler (isim, statü ya da meslek), kişisel şeyler (mücevherat, karakter, onur ve utanç) (Kellehear, 2012: 143). Gottlieb'in miras sınıflandırmasındaki her bir unsur, Türkmen ağıtlarındaki içeriğin önemli bir bölümünü oluşturur. Ölen kişi bir erkekse, eşi ve çocukları gibi bakmakla yükümlü olduğu kişiler varsa, miras durumu ön plana çıkmaktadır ve paylaşım şekli ağıt yakan kadınlar tarafından duyurulur.

Miras konusu, ağıtları neden özellikle kadınların söylediği konusunu da bir noktada aydınlatmaktadır. Eşini kaybeden bir Türkmen kadını için onu bekleyen yaşam zorluklarla dolu olacaktır. Başka biriyle evlendirilme korkusu, yeni evli ise eşinin ölümünden sonra baba evine geri gönderilme olasılığı, çocukları varsa onları kimin koruyacağı ve besleyeceğinin tedirginliği ağıtlarda geniş yer bulmaktadır. Eşinin ardından ağıt yakan bir kadın, kendisiyle aynı ortamda bulunan kayınvalidesinden, eşinin kardeşinden vb. ağıt yoluyla taleplerde bulunur. Eğer ölüm ardından

başlayan tartışmalar varsa kişi ağıt yoluyla kendisini topluluk içinde savunma fırsatı bulur. Türkmenler için kötü ölüm olarak kabul gören ani ölümlerde ölümden sonrası için gerekli hazırlıkların yapılamamış olmasından dolayı ağıtlar bir anlamda bu süreci planlayıcı metinler olarak işlev görür.

Gelini kovdu diyorlar
Ben gelini kovar mıyım
Oğlumun gelini der de
Hatırına değer miyim
(Özdemir, 1994: 361)

Çabalyon babam oğlu
Yoksailmek dar mıydı
İbiş malını bölüyor
Ortaklığı var mıydı
(Özdemir, 1994: 343)

Ahmet'e emanet etmiş
Ahmet bana töbe bakmaz
Serbest yat eşim serbest
yat
Avrat ölür evden çıkmaz
(Özdemir, 1994: 359)

İşliğe kurban oluyum
Yenice yayladan geldik
Kurban oluyum bibi
Bunu dayıları vuruk
(Özdemir, 1994: 210)

Al kınalar yakınmışsın
Lale sümbül sokunmuşsun
Kız kardeşin ölmedi mi
Ne çok altın takınmışsın
(Özdemir, 1994: 352)

Emmilerim boşa gelmiş
Düşüp de gitmem ardınız
Eğer ben burdan gidersem
Baykuşlar konar yurduma
(Özdemir, 2001: 261)

Kadan alıyım bacısı
Başına oluyum poçu
Emmin bu yıl bize baksın
Allah rızası için
(Özdemir, 1994: 216)

Öleneçe burd' oturrum
Bura peygamber dōşeği
Acep beni çıkartır mı
Soysuz babamın uşağı
(Özdemir, 1994: 359)

Gelini kovdu diyorlar
Ben gelini kovar mıyım
Oğlumun gelini der de
Hatırına değer miyim
(Özdemir, 1994: 361)

Türkmenlerde ağıt yakanlar genellikle kadınlardır. Bir ölümün ardından sarsılan aile içi düzenin yeniden kurulurken, kadınların söyledikleri önemlidir. Ağıtların genel olarak kadınlar tarafından söylenmesinin Türkmen toplumunun ataerkil özellikleriyle ilişkili olduğunu düşünüyoruz. Anaerkil yapıdan ataerkilliğe geçişi açıklayan bir yaklaşım, yerleşik yaşama geçme ve toprağın işlenip mülk olarak sahiplenilmesi üzerine temellendirilirken, bu yaklaşıma göre, kadın erkeğe göre fiziksel açıdan daha zayıf olduğundan erkek mülkü sınırlandırıcı ve koruyucu sorumluluklar yüklenmiş, kadın daha çok hayatın düzenli işlerinde özellikle de ev içi düzeni sağlama konusunda uzmanlaşmıştır (Serinken, 2016:1073). Ataerkil yapıyla ilişkilendirebileceğimiz bir diğer nitelik kadınların korunmaya muhtaç, erkeğe göre daha zayıf olarak kabul edilmesidir. Kadınlar, ölüm sonrasında yapılması gerekenleri söze dönüştürüp topluluğa duyurabilir, ölüm ardından ölüme sebep olanlara beddua okuyabilir, düşmanları duyurup ailenin diğer bireylerini harekete geçirebilir. Nitekim Türkmen ağıtlarının içeriğine bakıldığında ağıtların, ölüme sebep olanları suçlayıcı, intikam almakla ilgili görevlendirilenleri yönlendirici, ölümden sonra aile bireyleri arasında çıkan çatışmalara sebep olanlara karşı eleştirel ve iğneleyici dizelerle dolu olduğu görülecektir. Kadının fiziksel olarak erkekten zayıf konumu, acılı ve üzgün olması belki de ağıt yakılırken gerçekleşecek kavga ve tartışmaların arasında koruyucu bir duvar etkisi yaratmaktadır. Öldürülen kişinin intikamının alınmasına topluluğun erkeklerini harekete geçirme görevi ölenin yakın akrabası (kız kardeşleri,

annesi vb.) kadınlara düşer. Bu ve benzer içerikler bir erkeğin dilinden döküldüğünde düşman olarak ilan edilen kişilerin (ihanet eden, ölüme sebep olan/karşı taraf) kışkırtılıp harekete geçirilme olasılıkları artabilir⁵. Aşağıda intikamın alınmasına yönelik ağıtlara iki örnek verilmiştir:

...
Seyit Yusuf emmim oğlu
Bunun hayf alınmak ister
(Altınkaynak, 1997: 600)

...
Ger'ardında beş oğlun var
İzzet oğlun hayfın alır
(Altınkaynak, 1997: 243)

Türkmen ağıtlarını genellikle kadınların söylemesinin bir diğer gerekçesi, kadınların dış dünya veya farklı kültür çevreleriyle etkileşimlerinin erkeklere göre daha az olması ve yazılı kültürle erkeklerden daha geç dönemde tanıştıklarından dolayı sözlü gelenek koruyuculuğu/taşıyıcılığı rolünü üstlenmiş olmalarıdır (Aydın, 2006: 107-118). Fakat kadınların toplumsal iş bölümünde ev içi yaşamın sorumluluklarını yüklenmeleri ve Türkmen toplumsal yapısı içinde önemli bir yeri olan kan davalarındaki rolleri, ağıtların kadınlar tarafından söylenmesini daha somut gerekçelerle açıklamaya olanak sağlamaktadır.

Türkmen ağıtlarında öte dünya imgeleri ve İslami terminoloji sınırlıdır. Ölen kişinin cesedinin hayvanlar tarafından parçalanması ile ilgili örnekler vardır ama bu örnekler yine bu dünyadaki olaylarla ilişkilidir. (Kemal, 2004: 81). Ölüm ardından cennet, cehennem, günah, sevap gibi İslami inancı simgeleyen unsurların bulunmaması, ağıtların ölen kişinin gideceği yerlerden çok yaşamaya devam edenlerin bu dünyadaki işlerini düzenleme işleviyle ilişkilidir. Ölen kişinin öte dünyasıyla ilgili dilekler daha çok dualara yüklenmiştir.

Bir ölümden sonra geride kalanlarla ilgili üzerinde durmak istediğimiz son konu, ağıtlardaki “kurban olma” temasıdır. Ağıtlarda, ölen kişinin ardından ağıt yakanın ölen kişi yerine ölmeyi istemesi ile ilgili tema oldukça yaygındır. Bu ölen kişinin ruhunu yatıştırıcı bir etkiye sahiptir, muhtemelen Altay Türklerinde ve başka eski kültürlerde de örnekleri görülen ölünün hizmetçileri, eşyaları veya sahip olduğu binek hayvanı ile gömülmesi (Roux, 1999: 278-280) uygulamalarının sözel boyuta taşınmış biçimidir. Fakat ölen kişinin ardından ölmeyi istemek yalnızca ağıtı dillendiren kişi ile sınırlı kalmamaktadır. Ağıt yakan kişi, ölünün ardından kendisi dışındaki kişilerin ölüye kurban olmasını dileyebilir;

Yıkılasın Büyük oluk
Çiçek bağlar koruyunan
ben d' ölüyüm, Gümüş d'ölsün
Fatma d'ölsün Nuru'yunan
(Özdemir, 1994: 270)

Kadan' alayım İrahma
Dememkine ben Hacı'mı
Onları kurban ederim
her köydeki bir bacımı
(Özdemir, 2001: 145)

⁵ Örneğin, Eski Arapların cenazelerinde para karşılığında ağıtlar yakan uzman ağıtçıların bulunduğu ve bazı ağıt törenlerinin büyük kabile kavgalarıyla sonuçlandığı bilinmektedir (Şenel, 1988:470-472).

Ölen kişilerin kız kardeşleri, eşleri ve anneleri kendilerinin de ölüyle birlikte ölmeyi dilemesi ağıtlarda sık geçen bir dilektir. Bazen bir kadının ölen oğlu/eşi yerinde diğer çocuklarının özellikle de kızlarının ölmesini dilemesi ise çarpıcıdır. Bu kalıp, ihanet sonucunda ölen ve intikam alınması gerektiği durumlarda, ev içi acıyı ve öfkeyi tazeleme işlevine de sahip olabilir. Artun Ünsal'ın, ev içinde ağlaya sızlaya gezen kadınların kan davalarının sürdürülmesindeki katkılarına verdiği örnek düşünüldüğünde ağıtlarda geçen kurban olma/kurban etme meseleleri Türkmen toplumunda karşılığı olan intikam alma ve kan davalarıyla ilişkilendirilebilir.

2. Ağıtların Ezgisel Yapısı

Müzik, konuşma dili gibi insanoğlunun yapıp ettiklerini, duygularını kendi özgü ifade araçlarıyla kaydeden ve aktarılan bir bellek türüdür (Attali, 2014: 15). Ölümün anlatısı olan ağıtları halk şiirinin/müziğinin diğer türlerinden ayıran önemli bir özellik ezgi unsurudur. Ağıt ezgisi ölümden kaynaklanan duyguların belirli bir düzende ve insan sesi aracılığıyla ifade edilmesidir.

Ağıtlar, ezgisi bölgeden bölgeye değişen yerel melodi kalıplarına “söz döşemesi” yoluyla oluşmuş türlerdir. Söylenen ağıtın makamı, ağıt dörtlüklerden kurulmuşsa dize içindeki ses uyumları, dize sonlarındaki uyak ve redifler sesler aracılığıyla duyguların dışavurumunu sağlar. Ağıt söyleyen kişinin ağıtının belirli bölümlerinde susması, nefes alması veya ağlayıp inlemesi, ağıt törenine katılanların dörtlük aralarında birlikte ağlaması, iç çekmeler vb. sese dayalı araçlar da ağıt icrasında duyguların dışavurumunu sağlar (Şenel: 470-472).

Anadolu ağıtları, Türk halk müziğinin “uzun hava” olarak adlandırılan formundadır, Türkmen ağıtlarının tiz seslerden başlayarak pes seslere inen bir ezgisel yapısı vardır (Şenel, 470-472). Ezgi genellikle ağır bir ritme sahiptir, ses kararları ikili aralıklarla azalmaktadır. Ağıtlarda en çok tercih edilen makamlar, neva ve uşşak makamlarıdır. Bu ezgisel yapı, “yaslı, hüzünlü, özlemlî, içli” gibi yorumlanabilecek bir duygular uyandırır (Kaplan, 2005: 133). “Sesi incilmesi, acının dizelerdeki veya dörtlüklerdeki kelimelerin son hecelerine karşılık gelen notalarda asma kalışlar vardır. Bu perdelerin süre değerleri daha uzun olup trill yapılmıştır. Ağıtların sözlerinin duygusal olarak daha etkili olmasında ve hüznü hissettirebilmesinde, perdelerde yapılan, triller önem taşır” (Eke, 2011: 139).

Türkmen ağıtları yakılırken özellikle ağıt yakan/ağıt yakanların dışındaki kişilerin ağlamaları ve inlemeleri, ağıtların topluluğun katılımıyla seslendirilen nakarat bölümleri olarak kabul edilebilir. Ölümden kaynaklanan acı, çaresizlik, öfke, üzüntü gibi duyguların genel bir özeti gibi bu yakarışlar sürekli tekrarlanır. Türkmen ağıtlarının icrasında, topluluğun birlikte söylediği ağlama dışında ağıt dizelerinin seslendirilmesi sırasında tiz

yerlerinde acı ve öfke gibi yıkıcı duygularını ifade edildiğini, pes yerlerde ise itaat, boyun eğme, ölümü kabullenme ve üzüntü ifade edildiğini düşünüyoruz. Neşet Ertaş, bozlak türünü tanımlaması istendiğinde, bozlağı ağıt ile anlamsal olarak eşitleyici bir tanım verir; “Bozlak, feryattır, ağlamaktır, haykırmaktır. Hani birinin oğlu ya da kızı ölür, onu tutmanın imkânı var mı? O insan bağıracak, yüreğindeki acıyı dışarı atacak, ağıtla aktaracak yüreğinin acısını. Zaten bozlağın çıkış noktası bu tür acı hadiselerdir.” (Karakaya ve Önal, 2010: 709-726). Türk halk müziğinin en önemli ozanlarından biri olan Neşet Ertaş, bağırma, yani sesin incelenmesini acının dışavurumu olarak nitelemiştir. Ağıtlarda da böyledir, önce ses incilir, acı dışa vurulur, sonrasında yavaş yavaş belli aralıklarla iner, teslimiyetin ifadesi gibi. Sonrasında topluluk üyelerinin ağlamaları ve feryatlarıyla ölüme karşı duygular anonimleşir, yayılır; acı, hüzün, öfke ve teslimiyet duygusu topluluk üyelerince paylaşılmış olur.

3. Ağıt İcrasında Beden

Kültürel bir gösterge olarak beden, toplumsal anlamların ifadesidir ve farklı söylemlere katılan toplum üyeleri katıldıkları söylemin türüne göre bedenlerini yeniden şekillendirirler, sunarlar. Topluluk bireylerinin birlikteliğinin önemli zamanlarından olan ölüm sürecinde beden, ritüelin duygusal süreçlerine göre şekillendirildiği görülmektedir. Ağıt söyleyenlerin gerçekleştirdikleri bu hareketler gelişigüzel değil, geleneksel olarak acı ifadesi olarak kabul görmüş birtakım davranışlar kalıplarına dayanır (Terzioğlu, 2006: 119-122). Ağıt törenine katılanlar, ölüm olgusunu karşılama sürecindeki amaçlarına uygun olarak eylemler geliştirirler ve bu eylemlerini hem doğrudan beden, kendisini şekillendirerek hem de jest ve mimiklerine, bedenlerinin salınımlarıyla, çırpınıp dövünmelerle, saç yolma, diz dövme gibi hareketlerle tamamlarlar. Bedenin kendisinin bir gösterge olmasının yanında bedenin her bir hareketi bir eylemin tamamlayıcısıdır (Barthes, 2014: 147). Ağıt icrası söz, ezgi ve davranış kalıplarının birbirini tamamladığı bir icradır fakat görebildiğimiz kadarıyla ağıt ritüellerinin icrası ile ilgili bilgi veren kaynaklarda icra sırasındaki davranış biçimleriyle ilgili veriler yeterince ayrıntılı değildir.

Ağlama, ağıt söylenirken gösterilen en yaygın davranıştır ve ağlamanın ezgisel ve eylemsel olmak üzere iki düzlemi vardır. Fiziksel olarak acı çeken tüm canlılarda sızlanma ve ağlama davranışı görülmektedir, fakat duygusal anlamda gözyaşı döken tek canlı, insandır. Ağlamak, bir insanın zayıf bir halde olduğunun göstergesidir ve ağlayan biri görüldüğünde onu çevreleyen diğer insanlarda ağlayan kişiye yardım etme isteği uyanır. Ağlamanın sosyal ilişkileri düzenleyici bir diğer yönü, saldırıya uğrayan kişinin ağladığında saldırganı sakinleştirmesi ve saldırganı kurtulabilmesidir. Bu yönüyle ağıtlar içeriğinde yer alan ölümden sorumlu tutulan kişileri suçlayıcı ve iğneleyici ifadelerin ağlamayla birlikte sunulması, ağıt yakanın acılı ve üzüntülü olduğu düşüncesi doğurur ve bu işleviyle ağlamanın, sözlerin muhatabı olan “karşı tarafı” yatıştırıcı bir etkisi

olduğu söylenebilir. Bazı araştırmacılar, duygulardan kaynaklanan ağlamada, gözyaşının içerdiği hormonlardan dolayı fiziksel bir rahatlama sağladığını böylelikle vücudun stresini azalttığını savunmaktadırlar (URL-1). Ağıtçı, ağıtını söylerken de ağlamaklı bir tarzda söyler ve ağıtın belirli bölümlerinde yalnızca ağlar. Genellikle ikinci ve dördüncü dizelerden sonra iç yakıcı sesler çıkaran kadınlar da koro halinde feryat edip ağlaşırlar (Görkem, 2001: 212). Ağlamanın ve feryadın ağıtlarda topluluk üyelerince birlikte seslendirilmesi, ağıt törenine katılan topluluğun acısını dışa vurmasının, duygudaşlığın ve topluluk üyelerinin birbirinin acısını yüklenme ve hafifletme çabasının bir göstergesidir. Tiz perdelerde stres artar, pes perdelerde düşer ve ağlama bölümlerinde hüzün ve teslimiyet birlikte ezgilendirilir.

Ağıt ritüelinin betimlendiği çeşitli kaynaklarda, ağıtın kişi yeni öldüğünde ölen kişinin çevresinde oturulup yakıldığı ve ölü mezara konduktan sonra ondan geri kalan giysilerin ortaya yığıldığı, bunların çevresinde ağıt yakıldığı belirtir. Ölümün sonraki günlerde, haftalarda ve hatta aylar sonra da ölüden geri kalan giysilerin ele alınıp veya elden ele dolaştırılıp ağıt söylendiği aktarılmıştır. Evde ölünün başında ağıt yakılabildiği gibi, ölüm olayının gerçekleştiği yerde, ölüm haberinin alındığı mekânda, cenaze eve getirildiğinde tabutunun başına toplanılıp ağıt yakılabilir (Berker, 2018: 74). Ağıt yakan kişilerin giyim kuşamları yas sürecine uygun olarak “perişan” bir görünüm sunar. Yas döneminde gözlemlenen bu durum ağıt içeriğine de yansımıştır. Ağıtlarda ağıt yakanlar sıklıkla bedenlerinin perişanlığından söz ederler. Geride kalanların bedenlerinin bir yarı-ölü gibi görünmesi önemsenmektedir. Bu görüntüyü vermeyenler eleştirilmektedir.

Ağıt söyleyicisi gibi ağıt törenine katılanların görünümünde perişanlık vardır. Avşarlarda cenaze sahiplerinin kırk günlük yas süresi bitene kadar banyo yapma, tıraş olma, saçları kınalama gibi kişisel bakımlarını yapmadıkları bunun yanında evin günlük geçimi ile ilgili işlerinin komşular tarafından yapıldığı bilinmektedir. Ölen kişi ardından geride kalanların simgesel olarak bedenlerini öldürdükleri, yaşamla ilgili eylemlerini sınırladıklarını görüyoruz. Bu durumun ölüm sonrasında geride kalanların yaşadığı bu yarı canlı-yarı ölü halinin yaşadıkları kederle ilişkili olduğu kadar ölünün ruhunun yatıştırılması, yaşayanların dünyasından uzak durması için “kandırılması” olduğu da düşünülebilir. Geride kalanların yas sürecindeki bedensel durumları ve eylemleri/eylemsizlikleri daha çok örnek üzerinden gözlemlenip yas sürecinin bu boyutlarıyla değerlendirilmesi araştırılmaya muhtaç bir konudur.

İnternet ortamından izleme fırsatı bulduğumuz birkaç dakikalık ağıt icrasından hareketle bazı gözlemlerimizi aktarmak istiyoruz (URL-2). Kayıt, bir otomobil içinde ağıt söyleyen kadın ağıtçının görüntüsüyle

başlamaktadır.⁶ Kayıt, kadınların ve çocukların olduğu bir odada devam etmektedir. Ağıtçı ağıtını söylerken kadınlar karşılıklı oturmuş, ağıtçıyı dinler haldedir. Çocukların doğal bir şekilde ağıt yakılan odada gezinmeleri herhangi bir sorun teşkil etmiyor gibi görünmektedir.

İcra sırasında, ağıtçı ilk iki dizeyi söylerken elindeki mendili düzenli olarak sağa ve sola sallamakta, ardından ritimli bir ağlama eşliğinde omuzlarını düşürüp öne eğilmekte, bu sırada mendili taşıyan elini dizine düşmektedir. Ağıtçı kadın bazen hemen yanında oturan kadının dizine dokunarak ve başını ona çevirerek ağıt söylemektedir.

Ağıtçı, ağıtına sesi tiz bir sesle başlar, bu arada bir kolunu yukarı kaldırır, elindeki mendilini sallar sesi pes seslere inerken kolu aşağı iner. Söylemeye ara verdiği bölümlerde ise ağlayıp hıçkırmaya başlar, omuzlarını ve başını öne düşürür, kolunu indirir. Söylerken dik durması, kolunu kaldırıp elini sallaması, ara verdiğinde ise bedenini kapatıp ağlaması birbirini takip eden ritmik hareketlerdir. Ağıtçının bedeni sözüne ve müziğe eşlik eder; kolları, başı ve omuzları hareket/hareketsizlik (sallanma ve durma), açıklık/kapalılık (dik durma/içine kapanma) ve aşağı/yukarı (kolun inip kalkması) karşıtlıklarında gerçekleşmektedir. Ağıtın sözlü bölümleri, tiz seslerden başlarken beden de yükselir. Sözel bölümler iletiler taşır ve bu iletiler bedenin salınımlarıyla eşitlenir. Sözel bölümler, ölen kişi ile ilgili bir anlatıdır ve bu bölümlerde eylemler sıralanır, eylemler ve tamamlayıcı bedensel hareketler yaşama; var olmakla ilgilidir. Sözün kesildiği bölümde ise bir anlamda artık sözün/anlatının bittiği, ölen kişinin yok oluşu ifade eden bedenin kapanmasıyla aşağı doğru düşünüşle tamamlanır.

Yukarıda sınırlı birkaç örnek ve gözlemle değerlendirebildiğimiz bedensel hareketlerin ağıtın sözel ve ezgisel unsurlarıyla etkileşim halinde olduğu görülmektedir.

Sonuç

Türkmen ağıtları, görünürdeki konu, söylem, üslup çeşitliliği ardında, bu unsurların belirli işlevlerle bir araya gelip kümeleştirilmelerinden oluşan düzenli bir yapıya sahiptir. Ağıtlarda, kalıplaşmış tematik kümelerin yanı sıra, duyguların doğadan alınan tablolarla somutlaştırılması, ölen kişinin yaşamından kesitler verilirken kişinin idealize edilmesi, metin içindeki anlatıcıların değiştiği söylem farklılaşmaları, dörtlüklerin anlam bütünlüğüne sahip olması gibi tekrarlayan bir içeriksel yapı vardır. Belirli makamlarla söylenme, tizden başlayıp belirli aralıklarla pes seslere inen uzun hava tarzındaki ezgisel yapı, icra sırasında ağıtçıların ve icraya katılanların beden hareketleri ve dış görünüşleri de izlenebilir bir yapı sunar.

⁶ Kaydı internet ortamında paylaşan Ali Seydi Sevim, ağıt yakan kişinin merhumun halası olduğunu ve gençliğinden beri cenazelerde ağıt yaktığını belirtmiştir. Kendisine verdiği bu bilgiler için teşekkür ediyorum.

Çalışma kapsamında incelediğimiz ağıtlar, ağıt yakan Türkmen topluluğunun, birinin ölümüyle başlayan sancılı süreci anlatıya dönüştürürken özellikle hangi kültürel göstergelere ve kümelemelere başvurduklarının kodlarını içerir. Ağıtlarda ölen kişinin adı, ölüm şekli, vasiyeti, ölenin ardında kalanların/yaşayanların yaşayacağı sıkıntılar gibi aileye veya kişiye özel durumlar değişkenlik gösterse de ölen kişinin yaşamından kesitler sunulması, özellikle başarılarının anılması, ölüm şeklinin “iyi” veya “kötü” olmasına göre ağıtlardaki anlatıcıların değişmesi, duyguların ifade edilme şekli tekrar eden bir gelenek seti üzerine kuruludur. Ağıtlarda ölen kişinin olumlanan toplumsal benliğinin vurgulanması ya da yeniden kurgulanması, kendisinden sonra yaşamaya devam edenlerin yaşamlarının yeniden iyiye dönüşmesi için sıralanan vasiyetler, ezgisel yapıdaki sesler ve sonunda acıya virgül konulan ağlama, dövünme, feryat hareketleri tekrar eden yapılarla ölüm sürecinin denetim altına alınmasına aracılık eder.

Ağıtlar yaşayanlar tarafından oluşturulmuş metinlerdir, bu nedenle ölüm ile ilgili kavramsallaştırmalar ölen kişinin yaşadığı sürece gönderme yaparken, ölen kişiden sonrakilerin nasıl yaşayacağını planlamasını içerir. Bu durum özellikle kötü ölümlerin tasvirlerinde daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Kontrolsüz, beklenmedik veya toplumsal olarak dengelenemeyecek durumlardan kaynaklı ölümler -ki bunlar özellikle ihanet, cinayet, intihar, kaza gibi sıra dışı kabul edilen- kötü ölümlerdir ve bir ağıtta geçtiği gibi doğru, güzel bir ölüm olarak kabul edilmezler. Kötü ölümlerde ağıtların içeriği gibi söylemsel yapısı da değişir; anlatıcı kahraman-anlatıcıya dönüşür. Bu tür ağıtlarda metinde konuşturulan ölmüş kişi, ölüm şeklini anlatır, kendini öldürenleri ifşa eder, vasiyetlerini bildirir.

Ağıt bir icradır. Bu nedenle ezgisel yapı ve ağıt ritüeline katılanların bedensel hareketleri de ağıta dâhildir. Sesin ve bedenin dili ölüm olgusu karşısındaki insani tutumların göstergeleridir ve içerikle birlikte değerlendirildiğinde ağıta özgü yapı tam anlamıyla anlaşılabilir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- ALTINKAYNAK, Erdoğan (1997). *Pınarbaşı, Sarız, Tomarza Avşar Ağıtları*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ATTALİ, Jacques (2014). *Gürültüden Müziğe*. (Çev.: Gülüş Türkmen Gülgügil), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- AYDIN, Hilal (2006). “Ataerkil Toplumdaki Kadın Konumu Açısından Ağıt Geleneğine Bir Bakış”. *Milli Folklor*, S. 71, s. 107-118.
- BALİ, Muhan (1997). *Ağıtlar*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BARTHES, Roland (2014). *Görüntünün Retoriği, Sanat ve Müzik*. (Çev.: Ayşenaz Koç, Ömer Albayrak), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- BAŞGÖZ, İlhan (1986). *Folklor Yazıları*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- BERKER, Çetin (2018). *Mersin'de Ağıt Söyleme Geleneği ve Mersin Ağıt Örnekleri*, Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- BORATAV, Pertev Naili (1994). *100 Soruda Türk Folkloru II: İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- BORATAV, Pertev Naili (1983). *Folklor ve Edebiyat Yazıları 2*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- CONNERTON, Paul (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar?*. (Çev.: Alaeddin Şenel), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ÇORUHLU, Yaşar (2004). "Eski Türklerde Ölüm". *Cogito*, S. 40, s. 244-268, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DEMİRHAN SERİNKEN, Nurhan (2016). "Anaerkil Toplumun Sonu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42, s. 1070-1077.
- EKE, Metin (2011). "Kırık ve Uzun Hava Ezgileriyle Ağıt". *Ağıt Kitabı*. s. 237-253, İstanbul: Kitabevi Yayıncılık.
- ELÇİN, Şükrü (1990). *Türkiye Türkçesinde Ağıtlar*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÖRKEM, İsmail (2001). *Türk Edebiyatında Ağıtlar: Çukurova Ağıtları (İnceleme Metinler)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- HONKO, Lauri (2003) "Ağıtlar: Yeniden Yaratma, Yapı ve Tür Problemleri". (Çev. İsmail Görkem), *Milli Folklor*, S. 29, s. 73-80.
- KAPLAN, Ayten (2005/2). "Türk Kültüründe Ölüm ve Müzik". *Folklor/Edebiyat*, 11/42, s. 129-135.
- KARABAŞ, Seyfi (1999). *Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,
- KARAKAYA, Oğuz - ÖNAL, Hamit (2010). "Türk Halk Müziğinde Bir Uzun Hava Türü Olarak Bozlak". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, s. 709-726.
- KELLEHEAR, Allan (2012). *Ölümün Toplumsal Tarihi*. (Çev.: Tuğçe Kılınç), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- KEMAL, Yaşar (1993). *Ağıtlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÖRNEK, Sedat Veyis (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- ÖZDEMİR, Ahmet (1994). *Öyküleriyle Ağıtlar*. C. 1, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖZDEMİR, Ahmet (2001). *Öyküleriyle Ağıtlar*. C. 2, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ROUX, Jean Paul (1999). *Eskiçağ ve Ortaçağ'da Altay Türklerinde Ölüm*. (Çev.: Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

- ŞENEL, Süleyman (1988). "Ağıt". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.1, s. 472-473.
- ŞÜKRÜ, Elçin (1998). "Ağıt", *Türk Dünyası El Kitabı C.3*, s. 409-413, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- TERZİOĞLU, Öykü (2006). "Metin ve Aksiyon/Performans Olarak Ağıt ve Edim Bilim". *Milli Folklor*, S. 71, s. 119-122.
- TURNER, Victor (2018). *Ritüeller: Yapı ve Anti-Yapı*. (Çev.: Nur Küçük), İstanbul: İthaki Yayınları.
- ULUSAN, Evrim (2010). "Yörük ve Türkmen Manilerinde Uyumluluk ve Uyumsuzluk İlkeleri Üzerine Bir Deneme". *II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi*, İzmir.
- ÜNSAL, Artun (2003). *Anadolu'da Kan Davası: Yaşamak İçin Öldürmek*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- YOLCU, Mehmet Ali (2012). "Manilerde Doldurma Dize Problemi ve Dizeler Arasındaki Anlamsal Bağı Sağlayan Unsurları Sınıflandırma Denemesi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/3, s. 2779-2793.

Elektronik Kaynaklar

- URL-1: "Neden Ağlarız?". <http://www.bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/neden-aglariz> (Erişim: 20.06.2018)
- URL-2: "Mer. Mustafa Aslan'ın Kırkı-Malatya Fethiye". (<https://www.youtube.com/watch?v=UD8MKwB-mho&t=113s>) (Erişim: 30.05.2018)